

УДК 130.2

Н. В. Іванова
кандидат філософських наук, доцент
Луцького педагогічного коледжу,
докторант кафедри філософії, соціології та менеджменту
соціокультурної діяльності
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

ЗНАННЯ Й МИСЛЕННЯ В КОНТИНУУМІ ТЕОЦЕНТРИЗМУ

Як відомо, до осягнення проблеми мислення як способу пізнання й діяльності в різні історичні епохи існували неоднотипні підходи та концепції. Так, в епоху Середньовіччя мислення підміняється догматизмом. Ще з часів Провісництва епоха Середньовіччя вважалася наповненою «інтелектуальним мороком», у якому немає перспектив для розвитку живої думки та культури загалом. Проте, як зазначав Ф. Мерінг, «середньовіччя – це ніч, але осяяна місячним світлом». Адже, незважаючи на догматизм, філософія Середньовіччя залишила колосальну інтелектуальну спадщину й довела, що теологія неспроможна протиставити філософії більш дієвий, ніж вона, спосіб осмислення світу. Тому цілком закономірним є виявлення основних аспектів формування мислення в системі середньовічної культури, для якої визначальною було християнське вчення, локалізоване в метафізиці геоцентризму, що і становить мету й завдання статті.

Аналіз цієї проблеми посідає важливе місце у філософських дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених. Їх методологічну основу становлять праці Р. Бекона, Г.В.Ф. Гегеля, Е. Гуссерля, Р. Декарта, П. Копніна, М. Мамардашвілі, В. Шинкарука та ін. У новітніх філософських дискурсах проблемі мислення присвячені дослідження Є. Андроса, С. Кримського, В. Кебуладзе, В. Кременя, В. Ляха, В. Розіна й низки інших вітчизняних і зарубіжних мислителів.

Культура Середньовіччя формується в умовах усе більшого усвідомлення впливу на загальне, суспільне мислення індивідуального розуміння Святого Письма та мови. Логіка міркувань мислителя цієї епохи безпосередньо залежала від того, як він витлумачував (розумів) Бога і значення його Слова. А оскільки представники середньовічної метафізико-теологічної думки усвідомлюють себе особистостями, то вони в рамках християнського вчення, не відступаючи від нього, все ж витлумачували й розуміли Бога і Слово по-різному. У результаті вийшло, по-перше, що на роль теологічної онтології фактично претендувало два типи універсалій: античні категорії та середньовічна категорія «субстанції»; по-друге, онтологія повинна була визначатися як категорією «субстанції», так і ставити Бога об'єктом філософського вивчення, тобто категоріального осмислення; по-третє, потрібно було вяснити, як пов'язані між собою характеристики об'єктів, зумовлені їх відношенням до Творця, оскільки це відношення й умова виокремлення в одиничних об'єктах загального, тобто універсалій, і разом із тим усі об'єкти несуть на собі знак (печат) одиничності Творця; по-четверте, сформувався розуміння, яке враховувало позицію й мовну творчість особистості мислителя, що передбачало множинне або плюралістичне витлумачення об'єкта (реальності).

Велике значення в цей період належало витлумаченню можливостей пізнання, якому приписувалися чотири основні рівні: чуттєве осягнення дійсності, уявлення, розсудок і розум. Останнім двом рівням було досягнє загальне – універсалії. «Відчуття, – писав відомий середньовічний мислитель Боєцій, – схоплює форму, опредметнену в матерії. Уявленню доступні нематеріальні об'єкти. Розсудок же, минаючи зовнішню форму, котра є ознакою одиничного, виявляє те загальне, що в ній приховане. Тому будемо орієнтуватися, скільки в наших силах, до обителі високого розуму. Тут людський розсудок побачить те, що визначено з неминучістю до появи в майбутньому. Божественний розум містить у собі певне знання, котре є нескінченною простотою вищого знання» [7, с. 178]. Виводячи людське пізнання та знання до подібності Божественного знання, Боєцій, по

суті, виходить на нову, середньовічну концепцію мислення. На його думку, спрямовують мислення не стільки логіка й категорії, скільки Творець. У середньовічному розумінні стратегіям мислення була властива амбівалентність: або Творець «промовляє», або «проявляє» свою волю через того, хто мислить. В останньому випадку накреслюється «логоцентрична» концепція мислення, яка була розвинена пізніше Р. Декартом.

Згідно з міркуваннями Боєція, оскільки Бог створив усі речі і є субстанцією, отже, всі речі одиничні й субстанціальні. Однак, оскільки мислення передбачає використання категорій, речі являють собою перші сутності, тобто універсалії. У результаті цього встановлюється ієрархія категорій: основою є категорія «субстанції», а всі інші категорії – вторинні, похідні. У певному значенні й сенсі вони взагалі не категорії, оскільки Бог існує в справжньому, реальному, дійсному сенсі, а все інше від нього похідне, тому що ним створене [7, с. 178–179].

Потрібно звернути увагу ще на один суттєвий момент становлення нового типу мислення – зміна реальності й виникнення нових проблем. У середні віки формується принципово нове розуміння соціальної та політичної дійсності, яка починає кардинально змінюватися після перших хрестових походів. Завдяки цьому відкритий інший, невідомий світ, межі Європи розширилися, пошквалилася торгівля, все більшого значення починають набувати товарно-грошові відносини. Тут потрібно враховувати те, що ідеальний світ, створений християнством у середні віки, – це опис світу реального через його збагачення структурою метафізичних переваг і богословських інструкцій, редукуючи їх до багатоманітності ситуацій. Ідеальний релігійний опис і тлумачення утворює «предмет свого опису тим, що розділяє світ на значиме (сакральне) і повсякденно-профанне (накопичення можливих звернень). Релігія задає структуру преференцій, але вони є тим, що не накладається поверх феноменів соціоекономічної реальності, а, власне, становить процес її творення. Суспільство існує лише завдяки тому, що в процесі колективної діяльності деякі полюси орієнтації одержують стабільну перевагу. У цьому смислі та або інша галузь чи специфічний тип деякої активності (правосуддя, економіка, війна, влада) виникають тому, що створюється їх опис [4]. У цьому аспекті ідеальне суспільство, до якого прагнув середньовічний теоцентризм, функціонує як інструмент обробки й осмислення реального.

Важливим для розуміння інтенсивності процесу розвитку мислення в середньовічній метафізиці, в тому числі релігійній онтології, є аналіз господарського життя. Головне завдання, яке ставила перед собою віруюча середньовічна людина, – спасіння. На думку Аврелія Августина (Блаженного), завдяки одержаному в спадок від Адама і Єви першородного гріха людина сама не здатна досягнути спасіння. Воно може бути лише дароване згори, від Творця. Стосовно соціального життя, то кожен нехай перебуває в тому стані, в якому він опинився завдяки волі Божій. А звідси випливали принцип «соціальної пасивності» і принцип «недіяння».

Видатний філософ епохи Середньовіччя Тома Аквінський усуває августинівський дуалізм і шукає шляхи єднання двох світів. Цей шлях знайдено, і він співвимірний із логікою «добрих справ». Специфічний характер цього шляху виявляється насамперед у раціональному облаштуванні існування індивіда в цьому світі з метою досягнення ним «стану благодаті». Причому «Божественна благодать» залежить від

зусиль самої людини. Відповідно до зробленого й винагорода за зроблене – це той «революційний» принцип, який повернує мислення середньовічної людини та вказав їй шлях у нову історію, тобто в нову реальність [9, с. 134].

Однак цей принцип стосувався виключно загробного життя й одержання Божої благодаті в потойбічному світі. Стоєсно соціального життя, то Тома Аквінський був представником усталеної точки зору, згідно з якою кожен стоїть на своєму місці та залишається на ньому все життя. Кастовість як принцип життєдіяльності суспільного організму в умовах західного (західноєвропейського) суспільства набула форму кастовості потреб: ти можеш мати ту потребу, яка відповідає твоєму соціальному положенню. У вченні Томи Аквінського ідея матеріального утримання відповідного соціальному статусу становить важливу основу: потрібно знайти міру (обмежувач), котра регулювала б відношення людини до світу зовнішніх благ (спокус). Цей критерій полягав у такому: потреби людини повинні відповідати її соціальному стану. Звідси встановлювалась і міра багатства: «людина була багатою тією мірою, якою це відповідало її соціальному статусу» [9, с. 135]. Іншими словами, ніхто не може піднятися вище по соціальних сходах, тобто своєю працею й діяльністю досягнути вищого соціального становища, відповідно, не може нажити собі багатства, яке забезпечувало б цей високий рівень.

Подібна точка зору не могла довго триматися у зв'язку з розвитком господарського життя, торгівлі, політики. Символізує початок цього процесу полеміка між філософом Томою Аквінським (Аквінатором) і кардиналом Кайетаном. Останній уважав, що завдяки своїй праці кожен може піднятися на вищий щабель у суспільстві, разом із тим розбагатіти. Якщо хто-небудь володіє особливими, видатними якостями, обґрунтовував цю можливість Кайетан, «добродіями», які роблять його здатним перерости своє станове становище, то він повинен мати право добувати до цього засоби, котрі відповідали б такому більш високому становищу. Тим самим повторився античний принцип «вищої справедливості», який відстоював Арістотель. Відповідно до цього, принцип у кожен розумний і талановитий індивід в ієрархічній системі повинен займати більш високе суспільне становище, ніж менш обдарований, менш талановитий, але належний до більш знатного роду [9, с. 136].

Мислителі пізньої схоластики Антоній Флорентійський і Бернар Сієнський, які в контексті теологічних досліджували також і економічні питання, вивели для соціофілософської й філософсько-економічної думки два поняття – «лібералізм» і «капітал». Однак їх зміст має інше теоретичне навантаження, ніж сучасна інтерпретація. Поняття «лібералізм» у пізній схоластичній символізує вільну економічну діяльність, тоді як поняття «капітал» уточнює, якого роду підприємницьку діяльність уважати такою. Стверджувалося, що лише та виробнича діяльність визначається найкращою, яка заслуговує винагороди у вигляді прибутку, тоді як лихварська діяльність вважається некорисною з погляду суспільного розвитку. Вона всіляко засуджується в ученні про прибуток і зростання. «Той, хто лише віддає гроші в борг, не діючи сам як підприємець, лінивий, він не повинен одержувати нагороди у вигляді проценту» [4, с. 191], – зазначає В. Зомбарт. Заборонялося також збагачення від позичок, які йшли на виробничу діяльність, котру здійснювали інші (патронат). Пізня схоластика вимагала участі у виробництві першої особи. Якщо раніше сеньйор міг перебувати в походах або ж при королівському дворі, а за нього його господарські функції виконували його підлегли, то тепер нова форма життєдіяльності, в яку включилася Європа, вимагала участі у виробництві безпосередньо першої особи. Усе це вимагало зміну традиційного мислення, переходу до нових, інноваційних його форм.

Суттєвим фактором формування нового мислення було звільнення індивіда від соціально-політичних і господарських залежностей. Сам по собі «феодалізм породив вузьке коло, яке пов'язує індивіда з індивідом і кожного обмежує його обов'язками щодо інших. За цією причиною в рамках феодальної системи не було достатньо простору ні для націо-

нального ентузіазму, ні для «соціально-політичного духу», як і для духу «індивідуального підприємництва» та «індивідуальної енергії». Ті самі обмеження були перепорою на шляху актуалізації індивідуальної свободи. На думку Г. Зімеля, коли впливові майстри, тобто власники мануфактури, цехів тощо, одержали право ігнорувати обмеження, часто після інтенсивної боротьби виникла своєрідна двозначність. «У певний період однорідна маса членів цеху почала радикально диференціюватися на багатих і бідних, капіталістів і робітників. Як тільки принцип рівності був зламаний настільки, що один член цеху одержав у своє розпорядження роботу іншого, який працював на нього, зміг вибрати ринки збуту на основі власної персональної здатності й енергії, свого знання ринку та своєї оцінки його перспектив, стало неминучим те, що саме ці персональні атрибуції, як тільки вони одержали змогу розгорнутися, продовжили свій розвиток, призводячи до ще більшої спеціалізації та індивідуалізації в рамках цехового об'єднання. З іншого боку, структурні зміни робили можливим вихід далеко за межі колишніх регіонів збуту. Раніше виробник і купець були об'єднані в одній особі; як тільки вони відокремились один від одного, купець одержав небачену раніше свободу пересування» [1, с. 190].

Зміна соціокономічних і політичних умов сприяла розвитку свободи мислення, оскільки потрібно було усвідомити, зрозуміти, переглянути оновлення економіки, піднесення міст, розвиток торгівлі. Зміцнення королівської, отже, державної влади, і проповідь церкви, особливо жебракуючих орденів, посилили роль грошей, хоча той поріг, за яким починається капіталізм, перейдений так і не був, причому «тоді ж зростала популярність добровільної бідності й особливо підкреслювалась бідність Христа» [6, с. 8], – указує Ж. Ле Гофф. Одночасно засуджувалась скупість як смертний гріх, здійснювалася похвала милосердю і благодійництву, нарешті, «в перспективі спасіння, найважливішого для чоловіків і жінок середньовіччя, – схвалення бідних і зображення бідних як ідеалу, втіленого в Ісусі» [6, с. 9].

Велике значення для подальшого розвитку мислення мало становлення природничо-наукового знання. У середні віки й епоху Відродження складається нове розуміння природи, на його основі ролі знання та можливостей людини. Природа розуміється як ціле, котре підкоряється законам, які в принципі людина може пізнати; природа – джерело сил і вітальних енергій, які можуть бути поставлені на службу людині, але за умови, що остання виявить і пізнає закони природи. Разом із тим змінюється ієрархія знань: на перше місце висувається математика, на основі якої витлумачується необхідність знання про істинне влаштування природи та її законів. Людина тепер усвідомлює себе не лише як створену «за образом і подобою» Бога, а і як «другого Бога», і в цій якості сама в змозі творити потрібні їй речі та явища.

Природа, окрім того, починає розумітися як «створена» (Богом), як «творча» (хоча Бог природу створив, він у ній присутній, і все, що в природі відбувається, зобов'язане цій присутності) і «природа для людини». Під впливом розуміння природи як творчої (життєтворчої) за всіма змінами, які спостерігаються в ній, людина починає бачити (прозрівати розумом) приховані божественні сили, процеси й енергії. Усе більше усвідомлюється й визнається, що джерела змін, які мають місце в природі, належать не їй, а передусім Богу, через опосередковану діяльність останнього – самій природі. Через таке розуміння Бога природні зміни і зв'язки, які спостерігаються в природі й описуються в науці, трактуються в середньовічній філософії й теології як такі, що здійснюються згідно з «божественними законами» (божественним замислом, волею, енергією); потім усе це переосмислюється в «закони природи» [3, с. 339–400].

З усвідомленням творчої сутності людини поступово доходить розуміння, що в природі приховані величезні сили й енергії, доступ до яких, зрештою, людині не закритий. Це зумовлено християнським світоглядом, з погляду якого природа створена для людини, котра, у свою чергу, створена «за образом і подобою» Бога. Тобто вона володіє розумом, хоча й частково, але схожим на божественний. У силу цьо-

го людина за наявності духовних умов може долучитися до замислів Божих. У результаті вона може дізнатися про влаштування і план природи, проникнути в її таїну, побачити перспективи, згідно з якими відбуваються зміни в навколишній реальності. Для античності в природі нічого, окрім сутності – сущого, не існує; для середньовічної людини в природі приховані й можуть бути відкриті могутні божественні сили, процеси та енергії.

Уже зазначалося, що в середні віки змінюється ставлення до знання. Тепер воно постає як інструмент творення дійсності, як істинне розуміння та її відкриття. Виникає поняття «вродженого знання», яке повідомляється людині самим Богом. На думку Роджера Бекона, середньовічного філософа, світ створений Богом за єдиним замислом, на основі чітких, суворих розрахунків. Тому, по-перше, немає багатьох незалежних наук, які описують різні види буття. Насправді має місце ієрархія наук – Святе Письмо, філософія, канонічне право, граматики, нарешті, математика. Остання стає головною наукою про навколишній світ [2, с. 92–93].

Такого роду стратегії мислення в період пізнього середньовіччя формували методологічну програму дослідження природи. У результаті й надалі в епоху раннього Відродження людина починає освоюватися в новому подвійному світі: починає пізнавати природу й одночасно продовжує віддавати належне Богу. Запозичивши від останнього його волю та віру в розум, людина поступово стає й більш незалежною від Творця, оскільки позбавляється страху перед кінцем світу, Страшним Судом, усе більше приймає Бога як умову реального життя, як закон, якому підкоряється життя і природа. Себе людина все частіше розуміє й витлумачує всього лише як менш досконалу істоту щодо Творця. Якщо Бог створив світ, то й людина в принципі здатна це зробити. «Людина – це другий Бог» [8, с. 147], – уважає Микола Кузанський. Творчість – це майже прямий акт творіння «другої природи», оскільки Творець здатен породити прекрасні або ж потворні речі.

Завдяки такому уважному, прищільному ставленню до науки відбувалося пізнання «світової гармонії» й надалі «світового розуму». В освоєнні та пізнанні світу, отже, виникла центральна ділянка, «яка не пов'язана з практичними застосуваннями. У ній, якщо можна так сказати, чисте мислення намагається пізнати сховану гармонію світу... У попередній епохи люди по-різному говорили про цю центральну ділянку, вони вживали поняття «смысл» або «Бог» [5, с. 75]. Тим самим розширилося розуміння пізнання як реалізації не тільки прагматичних завдань, а й руху до подолання кінцевості людського існування, його значимості в здійсненні Духу як певної енергії.

Лише на цьому шляху й виявляється можливим розв'язання суперечностей між здійсненням пізнання як руху мислення до об'єктивної істини, тобто до знання, позбавленого всіх недоліків емпіричної недостовірності, незалежно від суб'єкта, та пізнання як розкриття присутності людини у світі через її мислення, як здобуття через осмислення вищих цінностей. Адже там, де наука йде вперед у своєму розвитку, розум виходить за межі встановленого, за межі відомого. З методологічного боку в пізнанні, що рухається від суб'єкта до об'єкта, немає суб'єктивізму. Об'єкти існують у двох смислах: як зовнішні протистояння й у статусі «внутрішнього об'єкта», подібно до ідеалізованих сутностей науки на зразок багатомірних просторів – від матеріальних точок до існування за принципом декартівського *cogito*.

Отже, результатом розвитку середньовічного теоцентризму (в його різних модифікаціях) постало нове мислення щодо усталених античних принципів розуміння природи, Бога, суспільства, науки, пізнання, людини. Стало зрозумілим, що дійсність – це не лише те, що створене Богом, а й має більш глибокий зміст. Унаслідок цього можна говорити якщо не про розвиток, то метаморфози середньовічного мислення, хоча в певному сенсі відбувається слідування античної традиції. При цьому всі основні складники мислення встановлюються по-новому. Інші цілі мислення (забезпечити передусім розуміння й обґрунтування Святого Письма), інше розуміння істини, інші начала («субстанція», «відно-

шення», «ніщо»). Інша методологія пізнання (яка йде відразу з двох сторін – від Творця і від речей), нова концепція мислення. Середньовічна метафізика й пізнання постають перед фактом, що розум, як і мислення, має морально-ціннісні та соціокультурні виміри, перехід до яких знаменує перетворення мисленнєвого процесу, актуалізує його критичний пізнавальний пункт. На цьому етапі суб'єкт із зовнішнього перетворюється у внутрішній об'єкт, виникають дії нових інтелектуальних сил, яким підкоряється їх носій.

Література

1. Антоновский А.Ю. Социоэпистемология. О пространственно-временных и личностно-коллективных измерениях общества / А.Ю. Антоновский. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2011. – 400 с.
2. Бэкон Р. Opus Tertium / Р. Бэкон // Антология средневековой мысли. – М.: Мысль, 2002. – Т. 2. – 2002. – С. 89–121.
3. Гайденок П.П. Эволюция понятия науки / П.П. Гайденок. – М.: Наука, 1980. – 568 с.
4. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 624 с.
5. Крымский С.Б. Запiti философских смыслов / С.Б. Крымский. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
6. Ле Гофф Ж. Средневековые и деньги: очерк исторической антропологии / Ж. Ле Гофф. – СПб.: Евразия, 2010. – 224 с.
7. Неретина С. Верующий разум / С. Неретина. – М.: ЛКИ, 1995. – 367 с.
8. Розин В.М. Мышление: сущность и развитие / В.М. Розин. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 368 с.
9. Элоян М.Р. Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) / М.Р. Элоян // Философия хозяйства. – 2003. – № 1 (25). – С. 132–146.

Анотація

Іванова Н. В. Знання й мислення в континуумі теоцентризму. – Стаття.

У статті досліджується проблема специфіки мислення в епоху домінування середньовічного теоцентризму. Наголошується, що суттєвим моментом становлення нового, відмінного від античного, типу мислення є опис реального світу через збагачення структурою метафізичних переваг і богословських інструкцій. Важливим фактором для розуміння інтенсивності процесу розвитку мислення в середньовічному теолого-метафізичному світогляді й релігійній онтології є аналіз господарського життя. Його розвиток вимагав зміни традиційного мислення, переходу до нових, інноваційних його форм. Показано, що суттєвим фактором формування нового мислення було звільнення індивіда від соціально-політичних і господарських залежностей. Ця обставина сприяла розвитку свободи мислення, оскільки потрібно було усвідомити і зрозуміти оновлення економіки, піднесення міст, розвиток торгівлі, посилення ролі грошей. Поряд із цим відбувається становлення природничо-наукового знання, яке сприяло утвердженню нових перспектив і можливостей для розвитку мислення. Підкреслюється, що середньовічна метафізика й пізнання були поставлені перед тим фактом, що розум має морально-ціннісні виміри, перехід до яких актуалізує критичний аспект мисленнєвого процесу.

Ключові слова: теоцентризм, мислення, розум, метафізика, наука, господарство, творчість, Бог.

Аннотация

Иванова Н. В. Знание и мышление в континууме теоцентризма. – Статья.

В статье исследуется проблема специфики мышления в эпоху доминирования средневекового теоцентризма. Обоснован тезис о том, что сущностным моментом становления нового, отличительного от античного, типа мышления является описание реального мира через обогащение структурой метафизических преимуществ и богословских инструкций. Важным фактором для понимания интенсивности процесса развития мышления в средневековом теолого-метафизическом мировоззрении и религиозной онтологии является анализ хозяйственной жизни. Ее развитие требовало смены

традиционного мышления, перехода к новым, инновационным его формам. Показано, что существенным фактором формирования нового мышления было освобождение индивида от социально-политических и хозяйственных зависимостей. Данное обстоятельство способствовало развитию свободы мышления, поскольку нужно было осознать, понять обновление экономики, развитие городов и торговли, усиление роли денег. Одновременно происходит становление естественнонаучного знания, которое способствовало созданию новых перспектив и возможностей для развития мышления. Подчеркивается, что средневековая метафизика и познание становятся перед фактом, что разум имеет морально-ценностные измерения, переход к которым актуализирует критический аспект мыслительного процесса.

Ключевые слова: теоцентризм, мышление, разум, метафизика, наука, хозяйство, творчество, Бог.

Summary

Ivanova N. V. Knowledge and thinking in the continuum of the theocentrism. – Article.

The article concerns the problem of specifics of thinking in the era of dominance of medieval theocentrism. Author substantiates the statement that the essential point of appearance

of new, different from the ancient, type of thinking is the description of the real world through enrichment of the structure of metaphysical benefits and theological instructions. An important factor for understanding of the intensity of the process of development of thinking in the medieval theologically-metaphysical worldview and religious ontology is the analysis of economic life. Its development required changes of traditional thinking, transition to its new, innovative forms. The study shows that a significant factor in shaping of new thinking was to liberate individual from social, political and economic relationships. This fact contributed to the development of freedom of thought, because it was necessary to recognize and to understand the renewal of the economy, rise of cities, trade, strengthening of the role of money. Simultaneously the formation of natural science takes place, which contributed to the establishment of new prospects and opportunities for the development of thinking. The reported data gives a cause to emphasize that medieval metaphysics and cognition had been presented with a fact accompli that mind has moral-value measurements, transition to which actualizes critical aspect of thinking process.

Key words: theocentrism, thinking, mind, metaphysics, science, economy, creative process, God.